

HIZKETA FORMULA OHIKOAK

Xabier Altzibar

EHU/UPV-Leioa

Euskal esamoldeak erabiltzeko behar gorria

Hizkuntzen ikaskuntza eta erabileran axola handikoak dira hizketa-formulak. Giza-legea erakusten dute, jendeen hezkuntzaren eta gizarte jokaeraren neurtzaile eta neur-gailu dira, kulturaren erakusleho. Euskaldunok gaztelera-koak edo frantsesezkoak ere ikasi ditugu, eta askok are ingelesezkoak. Hizkuntza honetan, adib., ohargarri da zein erabiliak diren jende hezi eta «behar bezala» mintzo direnen ahotan, nolako arretaz ikasi eta zaintzen dituzten esateko moduak egoera jakinetan (esker emate, barka-eskatze, ke-xatze, desenkusatzete...). Eta beraz zein baliagarri izan zaizkigun elkarrizketazko ikasbide eta kontzeptu zenbait («situational dialogues», «interaction», etab.) ingelesa ikastera-koan.

Gure eguneroko solasean beso eta esku luzea dute gaztelera nahiz frantsesezko hiz-keta formulak; eta ingelesezko kultura eta mintzamoldeen eragina handia da hedabide, film, publizitate, literatur itzulpen eta abarretan. Euskaraz ari garela, esamolde jator nahiz erdaren kopia huts, tradizio zaharrek nahiz erabilera berriko, orotan orotarik ent-zun daiteke. Goizeko lehen agurretik hasita, solaskideak *Egun on* opa badigu, batzuek *Bai(ta) zuri ere* erantzungo diogu, euskalkietako aldaerekin; beste batzuek, berriz, *Ber-din*. Solaskideari ongi entzuten ez badiogu *Zer (esan duzu)?* edo *Ez dut entzun* edo ant-zekoren bat esango diogu batzuek, beste batzuek ostera *Barkatu?*, ingelesaren intonazio eta usaina duena (*I beg you*) *Pardon?* Eta irakasleok zein irakats? Zein hobets euskara ba-tuan, formula edo esamolde finkook euskalkietan forma desberdinak dituztelarik? Nola esan, irakats, itzul, erabil euskaraz gure gizarte hiritartuan funtzio pragmatikodun for-mulak (agurrak, telefono-hizketakoak, aireportu edo hegaldikoak, etab.), gure kultura ondarea kontuan hartuta, hitzez hitz ezin baitira itzuli?

Gaitz erdi badaezpadako euskararen behintzat esango bagenitu, erdaratik hitzez hitz hartuta ere. Tamalez egun lokuzio, esaera, formula, esaldi hasierako makulu eta abarre-tan erdarazkoak esaten eta entzuten ditugu, euskaraz ari garela: (*Dar*) *Una de cal y otra de arena*, *A caballo*, *Hori izango litzake la guinda*, *Al enemigo ni el agua*, *Animo!*, *Benga!* (elkarrizketa bukatzerakoan edo/ta solaskideak esandakoa onesten dela adieraziz), *Alo!*, *Bualal!* (fr. *voilà*), *Es que...*, *Lo que pasa es que...* (*k-z* idatzi behar ote ditugu?). Lotsaz batzuetan, «erderaz esaten dana» edo holakoren bat besalagun hartuta.

Egia da gu baino zaharragoen ahotan ere entzuten genituela, ditugula, horietako ba-tzuk: *Ondo ibili!* esaleari *Igualmente* erantzuten, edo *Muy bien* (onespen, elkarrizketaren

amaiera edo ez eteteko seinale gisa), edo *Arrea!*, *Kuida(do) gero!* etab. Guk haur denboran *Como hay Dios!* ezagutu dugu (zerbait egia dela zin egiteko juramentu bortitza, berba txartzat hartua), zaharren ahotan *Jaungoikorako* entzun zitekeen artean. Ordea, euskara nagusi zen gizartean erdaratikoek betetzen zuten funtzioa eta egun, erdara gehiago baina euskara kaxkarragoa darabilgun garaiotakoa (barra-barra baitabilza politikari, kirolari ospetsu, kazetari nahiz unibertsitateko irakasleen ahotan, euskaraz ikasitako gazteenetan ez aipatzearren) ez da konparatzekoa. Hain nabarmena da arlo honetan auzo erdaren aberastasuna eta gure errumeskeria; gure tradizioak ez ezagutzeagatik maiz.

Hezitzaile, hizkuntzaren erabiltzaile kualifikatu, sortzaile nahiz itzultzaile, hedabide eta abar behar gorrian dira atsotitz, lokuzio eta molde eginak ezagut eta erabiltzeko, nahiz dela mintzaira egokia erabili —jendeari zor zaiona edo gizartearen arauak errespetatuko dituen— nahiz berariaz desegokia. Hizkuntzak premiazko ditu horiek, hitzak urri dituelako pentsamenduaren ñabardurak adierazteko, eta adierazkortasun kontuengatik —bizitasuna eta indarra ematen diotelako—, hizkuntza bakoitzaren norberetasuna adierazteaz gainera (Villasante 1988: 193). Gure kasuan, gainera, hiztunek erdarazkoetara joko dute, euskaraz erabiltzen, sortzen edo mailegutzen ez baditugu. «Hiztunak dira, azken batean, kontuzkoenak; eta horiek beren nortasun, kultur maila eta inguruko giroaren arabera moldatzen dute mintzatzeko tresna». «Orduan halako oreka bat beharko da egin hizkuntza tradizioaren eta norberetasunaren artean.» (ibid., 196).

Izan ere, esaera zahar, esakera nahiz formulak, aldez egonkorrak eta aldez suntsikorrak edo aldakorrak dira, bildumetako batzuk egun ere erabiltzen baitira eta beste batzuk ez.¹ Tradizioko esaldi egin finko horien ezagutze, egokitze, komuntze, berrien moldatze, sortze nahiz mailegatzek lagunduko luke euskara premia berrietaritzen. Eta gure hizkuntza eskolan ikasi dutenen eta ez duten zaharragoen arteko harresia desegiten. Uste edo irudipen eta beldurtxoak baitugu egun euskara, erdaren eraginez, bizkorregi aldatuz doala. Eskerrak esaeren bilketa-azterketa lanak gora handia hartzen ari direla gurean azken urteetan. Mokoroa eta Garateren bildumen argitalpenak ditugu lekuko, baita Euskaltzaindiaren Jardunaldiak: 1996an paremiologiaz, *Refranes y Sentencias* 1596koa ohoratzeke, eta 2000an euskal fraseologiaz J. M. Mokoroaren omenez (ik. *Euskera* 41, 1996; 2001: 1). Esan liteke euskal esaera eta lokuzioei esker gehixeago diegula orain. Europan ere fraseologia gaiak haize alde ari dira, diziplina berria adin nagusiratu baita (Corpas 2001: 21-25).

Hizketa-formulak fraseologiaren barnean

Fraseologismo edo unitate fraseologikoak, eta haien ezaugarri orokor jakinak, finkatu dituzte fraseologoek. Aitzindarietarik den Zuluaga aipatuaren arabera bi hitzez, gutienez, osaturikoak izan behar dira. Ondoko ezaugarriak dituzte: maiztasuna, instituzionalizazio edo emankortasuna, egonkortasun edo finkotasuna, esanahi berezitasuna

¹ Adibide bat aipatzeko: A. Perez Bilbao Bermeoko hitz, lokuzio eta esaeren biltzaileak dio R. Ortuzarren liburuko (1925) «Expresiones y modismos de la dicción bermeana» direlako: «Gaur Ortuzarren zereendako hitz eta esaera asko ez dira ezagutzen ez erabiltzen eta beste barri batzuk sortu dira jentearen ahotan» (*Bermeoko herri hizkera*, 2. ediz., 1991).

(gazt. *idiomaticidad*), aldakortasuna, gradazioa (Corpas 1997: 19-32). G. Corpas-en eskuliburuan hiru esparru bereizten dira garbi: kolokazioak, hitz bi elkarrekin josiak joan ohi direnak (*Kontu hartu, miseria gorria, estu lotu*); lokuzioak, esakerak edo erramoldeak izeneko hitz andana edo egitura finakoak, esanahiaren eta gramatika funtzioaren aldetik batasuna dutenak (*Ardi galdu, urrutiko intxaurrak, kukurruku jo, argi ta garbi*); eta azkenik, kolokazioak eta lokuzioak ez bezala, enuntziatu osoak direnak: paremiak edo atsotitzak eta ohiturazko hizketa-esamolde edo formulak.

Hiru esparru edo multzo nagusi horiek bereiztea komenigarria da, bereziki atsotitzak eta lokuzioak, orain arteko bilduma gehienetan beti ez baita hala egin, are gutxiago dibulgazio mailako liburuxketan. Hala ere, beti ez da erraz elkarrengandik garbi bereiztea, adib. kolokazioak hitz elkartu edo hitz perifrasiatik, edo paremiak lokuzio idiomatikoetatik; eta gero formulen artean badira lokuzioak, hitz bakarrekoak, interjekzioak... Nolanahi ere, aipatu eskuliburuak ongi finkatzen du formula pragmatikoen tokia, paremietatik bereiziz. Paremiak (atsotitzak) eta hizketa-formulak bat datoz enuntziatu oso, hizketa (*acto de habla*) unitate, barne- eta kanpo-finkotasundunak izatean, intonazio aldetik ere oso edo unitatea osatzen dutenak eta testutik bereziak; komunikazio-unitate txikiak.

Ordea, paremiak eta formulak elkarrengandik bereizten dira: alde batetik, haiek esanahi erreferentziala dutelako; hauek, aldiz, esanahi sozial, adierazkor edo diskurtsiboa. Bestetik, paremiak testu autonomia dute: mintzaldiaren barnean sartzean intonazio aldaketa izan ohi dute, «esaerak dioenez» tankerako aurkezle batzuen laguntzaz gainera; formulak, aldiz, egoera eta zerezalada jakinek markatuak dira. Nahiz bereizketa ez den beti garbia: paremia azpi-mota batzuk (balio bereziko enuntziatuak, topikoak, esloganak) formuletatik hurbil daude, alderantziz ere gerta baitaiteke.

Zer ditugu hizketa formula ohikoak?

Hizketa-unitate sintaktiko eta semantiko bereziak dira, enuntziatu osoak; testu autonomia gabekoak ordea, komunikazio egoera jakinetan, eta haien mendeko, agertzen baitira. Formulek eginkizun pragmatiko jakina dute gizakien arteko mintzabidezko harremanetan. Arauzko jokabidea edo eredu psikosozialak erakusten dituzte.

Bestela esan, esamolde eginak dira, mintzalagunarekiko solasean erabiltzeko prest dauzkagunak, egiunezkoak, konbentzionalak, eta hizketa-egoera bezain antzemangarriak (honetan ere bereizten dira paremietatik). Eguneroko bizitzan komunikazio-egoerak errepikatzen direnez eta egoera horiek estandarturik daudenez, betiko hizketa-gaiak agertzen dira, estereotipaturik, erritualizaturik. Izan ere, elkarriketa gehienak hutsalak dira, eta, formula ez guti, gezurretan aritzekoak, edo gauzak garbi ez adieraztekoak: *Gero arte* esaten dugu behin baino gehiagotan *Agur betiko* esan beharrean. Usuenik berriak kontatzeko baino gehiago mintzabidezko harremana ez galtzeko dira: —*Zer moduz?* —*Ondo esan beharko*. Hau da, ohi(turaz)koak edo rutinarioak dira anitz.

Gizarte alderditik formula estereotipatu eta ohikoak garrantzitsuak dira mende-baldeko kulturari: eragin handia dute hizketa ereduari, egoera jakinetan jokabide egoera erakusten dute eta gizarte harmonia atxikitzen, mintzatzeko modua ordenatzen, gizarte-emozio egoerak eta erreakzioak arautzen baitituzte; mintzatzeko moduen hautua errazten dute, interakzio sozialaren konplexutasuna gutxituz (Coulmas ap. Cor-

pas 1997: 173). Gizarte-gramatika moduko bat osatzen dute, komunikazio azpisistema bat. Berbaldiaren erabilera koherente, ekonomiko eta bizkorra eskaintzen dute, hiztunen komunitateak onartutako norman oinarritua.

Egoeren mendean daude. Gehienak hizketakoak eta elkarrizketakoak dira, nahiz hizkuntza idatziaren esparrukoak ere badiren. Egoerak objektiboak ala subjektiboak izan, araberan, formulen artean bereiz daitezke: 1) Gizabidezkoak edo kortesiazkoak (adib. agurtzekoak, desenkusatzekoak, eskerrak ematekoak); hauek ez daude hiztunen emozio-egoeren mendean eta beraz derrigorrezkoenak dira, gizarte-protokoloari dagozkio-eta. 2) Hizketaldia egituratzen dutenak, mintzaldiaren antolatzaileak. 3) Adierazkorrak, hiztunaren sentimentu eta gogoaren egoera agertu nahi dutenak (batzuk jarrera erretorikodunak, jestu, ahoskera indarrezko, erritmo bizi eta abarrekin).

Hiztunek ezagutzen dituzte formulen gizarte- eta kultura-kokaleku edo egoerak, ezagupen-eskemak baitira formulak, berak zuzen erabiltzeko jakintza biltzen dutenak eta erabiltzera bultzatzen. Eskema horiek egoeren ezagutza prototipiko eta egiunezkoa, hiztunen komunitateko kideek eginikoa, erakusten dute, erkidego horren kultura islatuz; hortaz badira norberarenaz bestelako hizkuntzetan itzulpenik ez dutenak. Horregatik euskarazko formulen bilduma on batek balio lezake euskal gizartea eta kultura aztertzeko, antropologia, psikologia, soziologia aldetik, etab.

Hizketa formula ohikoak izendatu ditugu. *Formula* hitza erabili ohi dute ingeles eta aleman ikertzaileek: *routine formulae*, *Routineformeln*; halaber gaztelerez *fórmulas rutinarias* (Corpas 1997: 170). (*Elkar*)*Hizketa* hitza ere erabili du bat edo bestek (*conversational formulae*). *Ohiko* edo *ohiturazko* hitza gehitu dugu, nahiz ez datekeen behar-beharra; hitzak «betikoa», «ohi dena» esan nahi du, baita «automatikoki» «pentsatu gabe» erabiltzen direla (gazt. *rutina* «ohikoa + arrazoitu gabe»²).

Bestelako formulak ere badira noski: erritu formulak, adib. heriotzaren ingurukoak (ik. Azkue EY I 213-235); testu autonomia dute horiek; intonazioa eta aurkezpen-adierazpide betikoa ere aurretik («esaten da / zaio /...»). Kontaera formulak ere badira, adib. ipuinak hasteko eta amaitzekoak (Kaltzakorta 1989) edo igarkizunetakoak (*Zer dala ta zer dala?*). Baita jokoetakoak, haurren hezkuntzakoak, lanekoak... Azkueren *Euskalerriraren Yakintza*-n, adib., horietako batzuk aurki daitezke, lokuzioekin nahaste. Hona bat:

Guzurra esan dok («se dice a quien tiene hipo, para que se le cure causándole fuerte impresión con expresiones duras como la expuesta y, p. ej. *Zer ostu dok?* (Azkue EY III 300 Hipo).

J. M. Bidadorrek formula meteorologikoak, magiko-taumaturgikoak eta haur-kantetakoak aztertu ditu (1994). Guk artikulu honetan hizketa-formulez bestelakoak baztertu ditugu.

² *Formula* hitzaren ordez *esamolde* ere egokia deritzot «esateko molde», «adierazpide finko» adierazten baitu, nahiz *esakera* edo *lokuzio* hitzen baliokidetzat, edo adiera zabalagoan ere, erabilgarria den (bide batez, ohargarria da *esamolde* hitza OEHN ez agertzea, ez *erramolde* ere, oker ez banago, nahikoa erabiliak izan direlarik, adib. G. Garatek, *esanmolde* Villasantek, *erramolde* Kaltzakortak (ik. Kaltzakorta 2001: 75-76). Formulen beste izendapen batzuk ere egokiak dirateke: *ohiturazko hizketa esamoldeak*, *ohiturazko esamolde pragmatikoak*, *hizketa esamolde funtzionalak*. Nahikoa erabiliak dira ondokoak ere beste hizkuntzetan: *gizarte-formulak*; *esakera funtzionalak*; *esakera pragmatikoak*; *kortesiazko formulak*; *hizketa-estereotipoak*, etab. (Corpas 1997: 170).

Forma eta esanahiaz

Gaztelera-zko formulen azterketan, forma eta joskera zaharkituei oharatu zaie Corpas; gehienak, ordea, gramatikalak, sintagmek osatuak, enuntziatu osodunak (aditza falta dezaketen arren), eta interjekzio izaerakoak direla ohartaraziz. Oro har, lokuzioak edo paremiak baino finkotasun gutiagokoak eta aldaera luze eta laburdunak. Formula zenbaiten egitura sintaktikoan osagai batzuk finkoak baina beste batzuk aldagarriak dira. Ezaugarri bertsuak ageri dira euskarazko formuletan ere. Arkaismoak adibidez:

Ene kaderak arin egizu, «B-l. Fórmula que allá hace unos setenta años decíamos cuando se acercaba a nosotros el guardamontes. La flexión *egizu* es un residuo del tiempo en que no se había introducido *zuek* para sustituir a *zu* en significación de vosotros» (Azkue EY III 323).

Euskal formula ugarik ere atalen bat hutsik (maiz aditza edo hau jokatu gabe) edo aldagarria dute. Izan ere, eliptikoak dira anitz; are hitz bakarrekoak (adib. *Tá?*). Ahozko euskararen estilokoak labur eta doi-doi adieraz zaleak dirudite. Gaztelera-zkoekin alderatuta, badituzte ezaugarri berezi batzuk: alde batetik, euskalkien marka, itxura eta usaina; hortaz ez dira hizkuntza estandartuetan bezain zabalduak hiztunen eremu geografikoan. Hala ere, euskalki axial ñabarxea kenduta, egitura bertsua dute elkarren ondoko euskalkietakoak diren askok, are Ipar eta Hegoaldeko frankok. Tokian tokikoak ere mordoxka dira noski (berriagoak agian, kasu batzuetan). Gero, erdara nahikoa ongi dakitenek badukete erdarazkoekin aldizkatzeko joeraxo bat, adierazkortasun eta kolorea ematen diona mintzoari.

Bada beste ezaugarri (edo agian berezitasuntxo bat ere), J. Kaltzakortak ohartarazi didanez: buztan errimatu, ditxo edo zirtoa. Adibidez: —*Zer barri?* —*Zaharrak barri. Guztiak hamorragarri* (b-m, J. Kaltzakortak esana). Halaber Iparraldean, Zerbitzari eta J.B. Etxeberri lekuko: *Zer da berri? Zaharrak bera eta hori gazten errabiagarri*, J.B. Etxeberri, *Azken b.* 247. Edo N. Etxanizen beste hau: urtebetetzeko zorion agurretan —*Urte askotarako opa dionari* —*Zuk ikusteko* erantzuten duena (1950: 45). Formula-buztan hauek, hizketa bukatzen dutenak alegia, asmatuak eta asmagarriak dira, hautazkoak eta ez finkoak. Hiztunaren iruzkin edo erantzute zorrotz eta irriagarriak dira, horietako asko puntuan, ditxolarien tradizioan. Formulek oro har baliabide erretoriko edo prosodikorik ez dutela esaten baita, lokuzio eta paremia gehienek alderantziz (Corpas 1998: 181), euskal hiztun askok formulak buztan erritmiko eta landu batez zirtatzea gogoko eta laketa dutela ohartarazi behar da.

Formulak interjekzio eta hasiera-makuluetatik hurbil daude; interjekzioen itxura dute *gambits* edo hasiera-makulu, dei-hitz (*Zu!*, *Aizu!*, *Hara!*), harridura- eta agur egiteko formula batzuek; lokuzio interjektibo batzuk ere (erregu, optazio, inprekazio, maldizio, hitz iraingarri zenbait) formulen artean sar daitezke. Intonazioak ere lotzen dituzte eta besteak. Gero, diskurtsoan alda- eta bihurtuak dira: *Adiorik ez / Ez adiorik* (azken urteetan ugaltu dena) edo *Berriz ez ikusi arte* (Barbier, «Sorginak» 166). Berrikor dira ere hein bat, N. Etxanizek nahi eta saiatu zuenez.

Semantika edo esanahiaren aldetik, izoztuak dira anitz, adiera denotatibo jatorrizkoa ilundu edo galdu eta esanahi (pragmatikoki) berezia hartu baitute kontestuaren arabera (gazt. *idiomaticidad*). Formulen funtzio batzuk orokorrak dira (adib. komu-

nikazioa bideratzea, edo ordenatzea edo taldearen identifikazioa indartzea) eta beste batzuk bereziagoak (komunikazio sistema indibidualakoak, adib. dolumina adieraztea, barkaeskateak edo eskerrak ematea). Gero, formula idiomatiko pragmatikoki bereziak eta ez idiomatikoak baina funtzio pragmatikodunak bereizten dituzte elkarrengatik (Coulmas et alii, ap. Corpas: 182). Euskal formulatan ere orokorrak dirudite hizketa bideratzaileek ezen ez, adibidez, dolumina adieraztekoek. Badira idiomatikoak, noski, nahiz horiek bezainbeste edo gehiago diratekeen ez idiomatiko eta funtzio pragmatikodunak.

Formulek konnotazioak dituzte: alde batetik estilistikoak, testu edo erregistro batzuk hobesten eta komunikazio egoerak erakusten baitituzte. Estilo mailei dagokienez, gehienak estilo neutro eta apalekoak dira, lagunartekoak edo familia artekoak; maila arruntekoak —gizarte konbentzioak hausteko erabiliak— eta argotekoak ere badira. Baita maila gorakoak edo erabilera formalekoak. Badira idatzikoak ere, zahar eta berri: baliagarri dituzkegu gutun edo mezuak igortzeko N. Etxanizen bildumako franko, bereziki eskutitz hasiera-bukaerakoak.

Konnotazio geografiko eta gizartekoak dituzte anitzek, gizartearen kultura islatzen dute era batera edo bestera. Konnotazio adierazkordunak oso ugari dira, jarrera-erakusleak baitira formula anitz, hiztunak bere sentimendu eta emozioak adieraztekoak, era konbentzionalean noski. Gazteleraz ugariak dira konnotazio itsusgarri edo gutiesgarri-dunak, gizabidearen kontrakoak edo iraingarriak, eta euskaraz ere ez dira falta; baita eufemistikodunak ere. Ironia eta umore konnotaziodunak mordoa dira Azkueren bilduman:

Antzumak saltzen ari alzerate? («Se pregunta esto a quien tiene los brazos cruzados.», EY III 268).

Amak esan zidak hiri esateko (g «¡estás fresco!», EY III 292 Fresco).

Txori errea etorriko jatzu agora (EY III 282 Endurecerse).

Hiztegian axola handikoak dira formulak, eta beraz formaz eta esanahiz ongi zehaztu beharrekoak (ohargarri da OEHN franko direla esapide finkatu gisa markatu gabeak). Irakasterakoan, euskal azentu edo intonazio ereduakin behar dira. Formulak izan badira euskaraz. Besterik da, eta jakingarri, euskal hiztunen mintzoan ondoko erdal-dunenean adinako finkotasunik duten, edo euskaldunek formula finkoen bidez mintzatzea hain gogoko duten edo ez.³

Esakera bildumetan sakabanaturik

XX. mendean hasten dira esakerak atsotizetatik bereiz argitaratzen eta haien artean, sakabanaturik, formula batzuk ere ageri dira kolokazioekin eta atsotizekin nahaste (Za-

³ N. Etxanizek euskal formulen beharra argi ikusi zuen, bereziki hizkuntza idatzian, baina ez zen ohiko esamoldeak gehiegi erabili zalea: «Gizalege-esaerak-Frases de cumplido: Euskaldunoi, lendik egositako esaerak guztiok berdin esatea, ezitigu barruak agintzen. Bakoitzari une artan biotzak ematen dizkion itzak esatea, jatorrago deritzagu. Ala ere, bideak urratzeko asmo utsez, ta zeorrek oberik badezu, nik jartzen dizkitzudanak baztartzeko, or dijoazkizu esan batzuek, zar eta berriak nasteka» (45. or.). Zahar batzuk jaso baina beste batzuk, berriak, moldatu zituen: «Gure asmoak nolabait adierazi bearrak, berekin ekarri ditu esaera eta iz berriak» (4. or.).

marripa, Ortuzar, Azkue, Mokoroa). Zamarriparen bizkaierazko esakera eskuliburuan (*Manual del vascófilo. Libro de modismos, (...) 1913*), badira zenbait, egileak berariaz ohartarazirik («fórmula», «frase de cumplimiento», etab.). Kokagune eta erabilerak ongi zehazten ditu, gainera, Zamarripak. R. Ortuzar abadearen antzerkien liburuaren (1925) bukaerako *Expresiones y modismos de la dicción bermeana* eraskinean ere badira, barreiatuak, zenbait formula. Orobat oraintsuagoko A. Perez Bilbaoren liburuaren (1991, 2. ed.) 2. partean: «Bermeoko herri hizkera. Lexikoa, lokuzioak eta esaerak. Zerrenda alfabetikoa».

Azkueren bilduman ere («Esakerak», *Euskalerrriaren Yakintza, 1942, III, lib.*), hurrenkera alfabetikoan eta erdal hitz gako baten ordainezko euskal esakerak ematen dituena, bada mordoxka bat; biltzaileak gutitan ohartaraziak, ordea, formula gisa. Mokoroaren lokuzio bilduma erraldoian (1990) ere ageri dira han-hor-hemen; inoiz, ohartarazita («Fórmula...»). Iturri oparo eta gai sailkapen zehatzeko honek, ordea, lokuzioen bilduma baino gehiago adibidetegi edo esaldiosotegia dirudi, adibide idatzizko edo literarioena batez ere, euskara mintzatu eta idatzikoak nahasten dituena. Lokuzio bildumetan bezala, atsotitzen batzuetan ere formulak tartekaturik agertzen dira; adib. Intzarenean (1974).

Komenigarria da, hortaz, formulak ere bil ditzagun, lokuzioetatik bereiz. Euskalki guztietakoak, eta batez ere egun euskara mintzatuan zabal erabiliak eta erabiltzen diren bezala. Gure tradizioa ezagutzeko eta hizkuntza batzeko lehenik; gero, auzo hizkuntzetakoan baliokideak behar dituguneko ere agian erreferentziapuntu izan daitezkeelakoan.

Biltze saio honetaz

Ondoko bilketa saio-maio honetakoak neronek Markina aldean ikasiak edo han-hor-hemen entzunak edo irakurriak dira. Batzuk J. Kaltzakorta irakasle eta ikertzaileak esandakoak dira eta, hain zuzen, eskerrak bihurtu nahi dizkiot honegatik eta artikuluari eginiko ohar guztiengatik. Haien sendogarri, idazle batzuen liburuetan irakurriak eta bilduma batzuetakoak (Zamarripa, Ortuzar, Mokoroa eta bereziki Azkue). Beraz, idazle eta biltzaileon liburuetatik jasoak ditut hemen agertzen diren aipamen labur eta adibide apurrak, leku faltaz osorik hona aldatu ezinak. Idazleak idazle eta ez biltzaile, eta gehienak garbizale joerakoak diren arren, haien artean jendearen hizketa modua jasotzen dutenak edo elkarrizketa ugari dabilen generoetakoak (antzerkilanak, kontakizunak) hautatu ditugu, euskalki gehienetakoak, bereziki bizkaierazkoak (Kirikiño, F. Bilbao) eta Markina aldekoak (Arrizabalaga), baina baita gipuzkerazkoak (Labaien, Irazusta) eta lapurtera edo nafar-lapurterazkoak (Hiriart-Urruti —HU laburduraz—, Larzabal, J. B. Etxeberri, J. Etxepare, J. Barbier). Euskadi Irratian eta telebistako *Goenkale* programan entzunak ere badira. Zertan esanik ez, ez da bilketa zehatz ez osoa, saio xumea baizik, nahas-mahas egina eta ikerlan zehatz baten premia agerian uzten duena. Erabilienetarikoz batzuk, zahar eta berri, ahantzi ez ditudanik ere ez nuke esango.

Honetara emango ditugu: lehenik forma, euskalkiren bat edo bestetan dutena; aldagarri diren formak edo hautagarri direnak parentesi artean ezarrita. Formaren ondoren, parentesi artean, askotan, zein euskalkitakoa den (b, g, l, n, bn edo z, Azkueren aipamenetan B, G, etab.), edo Ipar., Ekiald. laburdurez; batzuetan ondoan jarrita zein herri-tan ere, gutxienez, esaten den; inoiz, zein hizkuntza- edo estilo-mailari dagokion; asko-

tan, esanahia edo zein mintzaldi-kokagune jakinetan ager daitekeen; azkenik, maiz, iturria edo bestela zein egile eta orrialdetan agertzen den adibide bat edo beste (obra edo liburua ik. bibliografian), edo, kasu batzuetan jakitun ipini nauenaren izena (Kaltzakorta).

Sailkatze modu eta irizpideetan Corpas-i jarraitu diogu. Hortaz, bereizi ditugu: 1. Hizketaldikoak (f. *discursivas*); 2. Psiko-sozialak: horien artean, alde batetik, adierazkor edo jarrera erakusleak (Corpas-ek f. *psico-ostensivas* deituak) eta, bestetik, gizarte-formulak edo kortesiazkoak); azpimultzo hauek ezin baitira elkarrengandik garbi bereizi. Eredua —pragmatikaren ikuspuntutik egina— egoki eta praktikoa gertatu zaigu.

1. Hizketaldia gidatzeko formulak

Hizketaldia antolatzen dute eta hizketalagunen arteko jarduna biziartzten; igorlearen jarrera ere erakuts dezakete. Badira elkarriketa hastekoak eta bukatzekoak, alde batetik, eta egituratzekoak, bestetik.

1.1. Elkarrekin topo egitean agur batekin elkarriketa hastekoak dira *Egun on!* edo *Arratsalde on!* eta honetarikoa, *Ola!*, *Aspaldiko!* (igorleak solaskidea aspaldian ikusi ez duelarik) edo *Kaixo!* (lagun artekoa), elkarren arteko harremanak ezartzen nahiz berresten dituzten lagun edo antzekoak ondoan dituztela. Elkarren arteko solasa has daiteke ere informazioa eskatzen duen formula jakin batekin: *Zer modu(z)?*, *Zer berri (da)?* edo honetarikoren batekin (ik. aurrerago gizabidezko agurrak, 2.5.).

Salerosketa eta zerbitzuen elkar trukatzetan ere formula jakinak erabili ohi dira: *Zer nahi (I gura) (duzu, duk I-n I...)?* Saltzaile edo zerbitzari igorleak, hartzailea zerbaiten eske datorrelarik: *Zer nahi...?* (Arrizabalaga 52). Halaber ostalaritzan: *Zer nahi (duzu)?* edo *Zer hartuko dozu?* edo *Zer da?* (ostalari igorleak). *Zu, baso bat ardo (mesedez)* edo antzeko egiturakoak (ostatura joale igorleak; zerbitzariari eta orohar, solaskideari manatzeko erabil daiteke *ea!* interjekzioa; —*Zu, ia txikitotxu bat*, F. Bilbao 32).

Hizketari ekitean —agurren ondoren— hartzaileari berriak eskatzeko formulak (zer moduz dabilen, zer ari den, zer gertatzen den, etab.) ugariak dira: *Zer modu(z)?*; *Zer barri (da)?* —*Zaharrak barri* (+ aukerako buztana: *Guztiak hamorragarri*) (b-m); *Zer (da)?* (igorleak hartzaileari, honek hots egin ondoren, azalpena eskatzeko; oso zabala da euskalki eta idazleetan) edo *Zer dugu?* (galdera bera, hitzun eta solaskide gehiago inplika ditzakeena, edo jarrera erretorikoa erakusten duena), *Zer duzu?* (*I duk!-n*), *Zer pasatzen da (Izaizul)...?*

Hartzaileari zer ari den galdetzekoak dira: *Zer dabik* (b-m; igorleak hartzaileari, ikusieran; Arrizabalaga 13, 38); *Zer habil(a)?* (*Zer habila?*, Larzabal 94). Orobat *Zer daka(r)zu* (*I Zer daka(r)k!-en?*) (*Zer dakazu?* Arrizabalaga 48, Kirikiño ap. Onaindia 274); *Bagaudela* (*I Bazaudete(la)?* (*egonean?*); *Bagabiltza(la)?* (—*Klaudio: Bazaudetela... ?* / —*Joxe Trapu: Egon edo... (h)alatsu... Zu bazabiltzala, berriz...*, Labaien 23); *Ari zire(zte)a?* (Ipar.); *Badoa?* (b-m *Badoie?*, bidez bide doanak solaskideari; oso zabala da euskarari); *Martxea doa?* (*Martxi(e) doie?* b-m); (*zu*) *ibilki?*; *Egonean?* (*!Egoki*). *Zer X* (gizon / Patxi /...) + (giro / eguraldia); *Zer, Patxi... Egun ona jatok ala?*, Arrizabalaga 85); *Giro dago?* (baserri munduan ohikoa da agurraren ondoren giro edo eguraldiaz galdetzea edo iruzkin egitea; *Giro al dago?*, Irazusta 27).

Hartzailearen berri jakiteko: *Nundik nora habil* (*I zabiz I...?*) (igorleak hartzaileari, aspaldian ikusi ez duelarik; *Nundik nora habil?* *Ze bizimodu darabik?*, Kirikiño ap.

Onaindia 24). *Bizi zara* (/ *haiz* /...)? (hartzaileari, desagertu ondoren harekin kontaktatu nahi denean (*Bizi za, ala zer dok au?*, Arrizabalaga 88) edo *Bizirik al ago?* (Irazusta 27). *Zer di(n)ostazu* (/ *di(n)ostak*) (hartzaileari, hitz eginarazteko, edo esan nahi duena esan dezan baimen emanez). Telefonoan ohikoak dira *Bai, esan!* eta *Alo!* (Ipar.; hartzaileak igorlearen berri jakiteko edo elkarrizketa hasteko).

Beste hasiera-formula batzuk hartzailearen arreta erakartzekoak dira: *Entzun* (*ezazu / egizu, laburd. Entzuizu!*); *Errazu* (/ *errak* (*to*), *Errazu eta...*? (galdera sarrarazten du; hartzailearen deitura, bokatioan, lagun duela edo ez; *Errazu, Kattalin...*, Larzabal 22, 25); *Begira* (*ezazu / ezak / -n...*), *Begitu* (*egik/egizu*; b), *Beha* (/ *(e)zazu / (e)zak / -n*) edo *Soizu* (/ *So egizak / -n*) (ekiald.); *Egin kasu!* *Kasu hunat* (Ipar.); (*Ea / hean, eia*, Ipar.) *Ikus dezagun!* (/ *ikustagun / ikusi daigun*) edo *Eia ikus* (Ipar.; arreta erakartzeko edota zerbaiti ekitzeko; kasu hauetan *ea!* interjekzioa jakingura adierazle da; baiesle ere izan daiteke beste batzuetan: ik. baiezte formulak).

Hartzailea ohartarazteko oso erabiliak dira hitz zenbait: *Zu!*, *Aizu!* (*aizak/-n* (*eta*: juntagailu hau galdera sarrarazteko da, *Errazu eta...*? kasuan bezala), *Aizazu!*, *A(d)itu!*, *Ori* (*Orizu / Orizue!*) (azken hau ekiald.; oro hartzailearen deitura, bokatioan, lagun dutela edo ez; *Ori, Orizue*, Barbier 173, 179). Hartzailearen erantzuna, igorleak *Zu!* *Aizue!*, etab., hots egin diolarik: *Zer nahi* (*l behar*) *duzu?* *Hara* (*hemen!*), *Hona* (*hemen!*), *Horra* (*hor!*) (hartzaileari zerbait erakusteko edo pertsona bat aurkezteko dira, edo zerbaiti edo norbaiti ohartzeko nahiz ohartarazteko; —*Ama: Ara Joxe*, Irazusta 27-28; baita harridurazkoa ere; intonazioan bereizten dira elkarrengandik hegoaldean: harridurazkoan lehen silaba tonu oso goran hasten da, ondokoak jaitsiz; erakuslean lehen silaba tonu normalean, bigarrena gora igotzen da). Toki jakin batekoa da *Aiko!* (b-maruri). *Hara* (*hemen / hor*; laburd. *Amen, Aor!*)! Ikus daitekeenez, interjekzio modukoak dira asko.

Elkarrizketa ez etetekoak: *Ederki*; *Holaxe* (hauek biak errepikatuta maiz; —*Ederki, ederki... Bai... Olaxe, olaxe... Bai...*, Irazusta 28); *Hortaxe(r)ik ba* (b-m); *Ba!* (b-m; hizketa ez eteteko, edo onespena adierazteko; intonazioa tonu behearean); *Mundu haundijen kontu haundijek* (+ buztana: *eta gurean handijenek*) (b-m, Kaltzakorta); *Egon!*; *Zaude!* (hiztunak solaskideari, hau bere bidean delarik). *Adiorik ez / Ez adiorik* (elkarrizketa ez bukatzeko).

Elkarrizketa bukatzekoak edo horretara prestatzekoak: (*Bueno...*) *Hurrengo* (/ *hurrena* /) *arte*; *Gero arte*; (*Berriz*) *Ikus(i) arte*; *Agur*; *Adio* (despedidakoa; ik. 2.5. Gizalegezkoak); *Eskerrik asko* (eskerrak emateko hizketa bukatzean); *Izan ongi* (/ *ondo / untsa*) / *Ongi* (/ *ondo / untsa*) izan; *Ondo bizi / bizi ongi*; *Agur hurrengo* (/ *hurrena*) *arte*; *X* (*Joan dadila / ...-la*)...*eta bakea / eta kito* (hizketa bukatzeko, zerbait desatsegina adieraziz).

1.2. Hasiera-amaierakoekin batera, elkarrizketa, hasita gero, gidatzeko edo egituratzekoak oso garrantzitsuak dira: elkarren jarduna bideratzen dute, antolatuz, zehaztuz edo atalen bat azpimarratuz, formulak edo adierazpide topikoak bata bestearekin lotuz, solaskideei hitza hartzeko baimena emanez, bakoitzari bere txanda gordez edo aldatuz. Adib.: *Horretara noa* (*bada*) (igorleak, hartzaileak ahaztutzat daukanaz aritzeko asmoa adierazten du); *Horretan ari naiz* (/ *ginen*) (Labaien 69); *Hor dago* (*kontua!*) *ba(da)!*; *Zertara zoazen badakit* (Labaien 118); *Ha(ra) hor ba!* (b, Arrizabalaga 52); *Errazu berriz!* edo *Zuk errazu* (en effet (constatation, aveu), Lafitte 407. paragr.); *Ez dakit* (*bada*) *zer esan* (igorleak zalantza adierazten du, iritzi bat eman behar denean, hizketalagunak zer-

bait proposatu diolarik); *Goazin emeki* (xeheago edo lasaiago eztabaidatu nahi dela adierazten du; HU E 1241); *Gebiago esango dizut; Zer diot?* (igorleak edo nork bere buari eginiko galdera erretorikoa, zerbait zehazteko edo argitzeko); *Zer esango dot / deutsut, ba* (galdera erretorikoa edo «esate baterako» adierazteko); *Tá?* (hartzaileari, kontatzen edo jardunean jarrai dezan; «Patxiko ta Martintxo» ap. Onaindia 29); halaber *Eta gero?* (*-Hotz ez dena bero*, erantzun ohi du solaskideak). Solaskideari, argi eta garbi hitz egin dezan eskatzeko: *Berba eizu (leizu berba / ein eik / esaizu / ...) klaruago (Igarbiago) (b-m); Mintza (zaitte / ...) garbiki* (Ipar.).

Aipatuak *gambits* (gazt. *gambitos*) edo hasierako hitz-makuluen parte dira; *gambits* horiek elkarriketan maila aldaketak sarrarazten dituzten unitateak dira, edo solaskideak hurrengo txandarako prestatzen dituztenak. Guztiak ez dira, estu-estuan, formula ohikoak (batzuk hitz bakarrekoak dira; askok aldaerak, txertaketak, etab. onartzen dituzte. Hona mota batzuk:

1) Informazioa sarrarazten dutenak, ondorengoa nola ulertu behar den esanez. Hemen formulak nahiz lokuzioak kokatzen ahal dira: *Bide batez (esateko), Bidenabar* edo *Artetik errateko* (aukeraz baliatuz, 2. mailako ohar bat egingo dela ohartarazteko); *Badakizu?*; *Jakin ezazu (/ jakizu); (Eta) dakizula* (Ipar.), perpaus hasieran, aurrekoak bezala. Batzuek iritzi subjektibo bat sarrarazten dute: *Esango nuke...* (hasieran kokaturik). Lokuzioak: *Ez esan inori baina...*; *Konparazio baterako* edo *Konparazione* (Ipar.), *Esate baterako* edo *Kasu baterako; Hau da, ...* (idatzikoa?); *Hots, X! / X...hots!* (*Hots, ama*, Barbier 182); *Azken buruan (/ beltzean* (azken hau zerbait desatseginari buruz). Idatzikoak dirateke gehiago *Ororen buru, Labur esan(da)* edo *Bestela esan*.

2) Solaskideen arteko harremanak erakusten dituztenak: adib. solaskideen taldea uztekoak (ik. aitzinago, haste- eta bukaera-formulak). Perpaus bukaeran jarri ohi dira: *...Eta kito*. «Tratu bat bukatzean esaten da: *Kitto! Bat hil eta bestea itto*», *Berako erranera* 38); *...eta listo! ... (eta) kaixio (motel /...)*! (Orduan zu ere galduko zinduket eta kaixio gure amets eta ezkontza, Labaien 14; *Honi eman ta kaixio motel*, Labaien 93); *Akabo!* (Labaien 120). Edo beste solaskide batek txanda har dezan gonbidatzekoak, edo solaskideak gogoan duena esatera bultzatzekoak: *Esantzak, esan! / Esaizu, esan!* («Patxiko ta Martintxo» ap. Onaindia 30); *Tira!... (Tirok!)* («Arros arteko arantzak» ap. Onaindia 37); *Bota!*; *Zer iruditzen (zaizu)?; Bazautzu(e)(a)?* («Ongi iruditzen zaizu(e)?», HU E 1202, E 1222). Edo solaskideak beste iritzi bat ote duen azal dezan gonbidatzekoak: *...Ala ez?; Ez dea hala?; Ez ala?* Edo, solaskideak esana harriduraz, uste eta nahi gabe entzunda, azal dezan eskatzeko: *Zer esaten ari zara (/ diharduzu?); Zer derasazu?* (Ipar.).

Eztabaida gogoia adierazten dute mus jokoko *Hordago* eta *Iduki! / Eduki!* formulek, igorleak erronka jotzen duela edo solaskidearen erronkari eusten, alegia. Eztabaidarik nahi ez dela adierazten dutenak: *Ixi(egi)dazu bakean!* (*/ bake santuan* b-m, Kaltzakorta; b-berm *Ixistazu bakien!* «Expresión con que se rechaza la discusión» Ortuzar 139). Galdetutakoari erantzun nahi ez dela: *Nik ez dakit* («b-berm *Nik eztaix!* Expresión corriente cuando no se quiere manifestar algo. Alteración de *nik ez dakit*» Ortuzar 141); *Er-diak eta beste hainbeste* (solaskideak *Zenbat...*? galdetzen duelarik; Azkue EY III 268). Solaskidea edo hark esandakoa gogoko ez dela adierazteko: *Zer da (gero) berau?* (b-m); *Nongue da berau!* (b-berm «Exclamación de desagrado» Ortuzar 141); *Nondik dator!* («Exclamación en sentido peyorativo» edo *Nor da berau!* («como el anterior» Ortuzar 141); *Berriketa gutxi ta haak (berak) onak* (G-ataún «Se dice a los charlatanes», Azkue EY III 297 Habladuría) / *Ele guti eta hek onak* (maiz erabilia HUK).

3) Informazioaren aurrean solaskideen jarrera eta sentimenduen adierazpena erakusten dutenak, formula psiko-sozialetan bezala: *Ederra kontua!* (ezustea eta harridura adierazten du); *Kontuak atera / Atera kontuak; Kontiztu!* (esaldiaren bukaeran kokatua arruntki; hartzaileari esandakoa ohartarazteko); *Zer da kontua?, Ba...* (kontaerakoa; ondorio lez laburtuz ere; Arrizabalaga 53); *Zer nahi duzu (/ duzue)!* (igorleak zerbait zuri-tzeko esana; Labaien 65; *Zer nabuzue!* (HU E 1201, 1262); *Argi (ibili)!* (hartzaileari ohartarazteko erne egon dadin) edo *Azti ibili* (g-ataun; Arratibelek erabilia, Kaltzakortak diostanez); *Larri ibili!* (igorleak bere susmoa adierazten dio solaskideari); *Jakin deza-zun (/ daizun)* (solaskideari zuzenduriko baieztapen, ohar edo kritika bat adierazten du); *Ez pentsa!* (hartzaileari ohartarazteko; Pello Zabala 120); *Hor da gakoa* (HU 1212) edo *Hor dago kakoa (/ untzea / arloa, Zamarripa 63); Tira!* edo *Bueno, bueno!* (hizketalagunak esandakoari garrantzia kentzekoak, besteak beste; HU E 1256).

4) Elkarren arteko komunikazioa kontrolatzen dutenak. Horien artean, solaskideak prest dagoela segurtatzekoak: *Entzutuen duzu?; Konprenitzen (/ Entenitzen / Uler-tzen) (duzu)?* (intonazioak igorlearen tonu edo jarrera nolakoa den —gozoagoa edo gogorragoa— erakusten du); *Konforme? Akort?; Ados?; Bagara?* («¿Estamos? (¿estamos preparados?) (¿estamos dispuestos?)» Zamarripa 12); *Bahiza (/ Bazaiztea? (Bahiza?, J. Etxepare Beribilez 81; —Bazaiztea oro? —Bai, bagira guziak, Barbier 170); Bai?* (berriki zabaldu dena). Beste batzuk, solaskideak informazioa ezagutzen duela ulertaraztekoak, zehaztasun gabe ordea, edo betegarri gisa: *Ba(da)kizu; Enteniten zu?* (b-berm «Lo tienen como muletilla» Ortuzar 138); *Uleritzen didazu (/ duzu)?; Konprenitzen duzu (/ nauzu).*

2. Formula psiko-sozialak

Gizarte-interakzioa erraztea, edo igorlearen buru-egoeraren eta sentimenduen adierazle izatea da hauen funtzioa.

2.1. Formula adierazkorrak (edo jarrerazkoak): hiztunak bere jarrera eta sentimenduak adierazteko erabiltzen ditu. Iragan / etorkizuneko gertaera aipatzen da, igorlearen erantzunberrira jokoan egonik. Lau azpimota bereiz daitezke:

2.1.1. Igorlea inplikatzeko dutenak iraganeko gertaera batean: desenkusatzeko-formulak: (aditz performatiboa: «desenkusatu»): *(Otoi) barka!* (Barbier 178); *Barkatu (egik / zaidak / ...); Arren, barkaidazu!*; *Sentitzen dut* (desenkusatzeko eta hartzaileari atxiki-mendua erakusteko); *Damu dot (...partiz. + -a); Salbu zuen errespetua, salbu zuek eta* (eufem.); abereak aipatzean, edo zerbait zaurgarria) / *Anima salbo* (Luzear ap. Onandia 21). «Sasi-desenkusak» ere badira, arreta erakartzeko asmokoak; halakoa da, hein batez, *Barkatu baina...*, barkaziorik eskatzeko asmorik batere ez duena baizik eta ihardesteko.

2.1.2. Igorlea inplikatzeko dutenak oraintsuko gertaera batean: baieste edo oniritze formulak (aditz performatiboa «bat etorri», «ontzat eman»). Igorlea bat datorrelarik arestian solaskideak esandakoarekin: *Bai horixe!; Horixe bai!; (Bai) noski!* edo *Ez noski!* (hartzaileak ezezka esandakoari baietza); *Bai jauna (bai)!; Bai alafede!* eta *Ez alafede!* (zin eginez); *Horixe ba!; Hori dago ba!* (Zamarripa 63); *Ez ba (ze)!* («este modismo es una réplica resuelta y enérgicamente afirmativa contra la negación o duda a que contesta» Zamarripa 35); *Ez behar be!* (aurrekoaren antzekoa, Zamarripa 35); *Ia!* (b-m; = *Ea!*; in-

tonazioa: lehen silaba oso tonu goran, bigarrena tonu goran; indarrez ahoskatua; intonazioan bereizten da, adib. *ia (ea) nor dan* edo *ia-ia heldu da* bezalakoetatik); *Hori esan!* (Labaian 32, Labaien «Berezi» ap. Onaindia 15) edo *Hori esaizu!* (¡que lo digas!, Zamarripa 63); *Ez dago gaizki esana; Ondo esana!* (Labaian 113); *Hori, hori!* (Labaian 69, 129, Barbier 173); *Hori holan da (+ ni hemen nagoan moduan)* (b-m, Kaltzakorta; *Hori olan da*, Zamarripa 64); *Hori düzü!* (z); *Buala!* (fr. *Voilà!*); *Hori da hitz egitea!*; *Hori da arrazoa!* (Labaian 93); *Arrazoa!* (*Erresoie!* b-m, Arrizabalaga 70); *Arrazoi duzu* (*! dek l-n*; «Patxiko ta Martintxo» ap. Onaindia 31); *Arrazoa daukazu* (F. Bilbao 21); *Haxe!* (b-m, Kaltzakorta; arrazoi-ematea bukatzean); *Ba!* (igorleak, berak esandakoa onesteko nahiz hartzaileak igorleak esandakoa); *Egia!* (igorleak, berak esandakoa onetsarazteko; —*Sudurraren ondoan begia* erantzun ohi dio solaskideak); *Hoba ez!* (b, «No faltaba más», Zamarripa 60); *Halaxe da bai!* (Labaian 78); *Esan liteke!* (Labaian 78); *Esango nuke!*; *Uste nuke!* (zin eginez; HU E 1224 *Ma parole!* jatorrizko frantses testuan); (*Bai baldin baitere!*; *Ez litzateke besterik falta!* (*Baldin baite!* *Ez litzake besterik falta!* Labaien 157); *Konforme!*; *Ameto* (igorleak ontzat ematen du; *Ameto! Konpromete!*, Labaien 93); *Ongi da (zagok l-n)*; *Ondo dago* (*! jagok l-n*; *Ederto* *! ederki* (*hori*)); *Nola ez (ba)?* (enfati-koa; Irazusta 29); *Bai X* (adizkia partizipioan) (*b)ere* (hartzaileak, igorleak esandakoa bizi-bizi onesten du; *Bai igerri be...*, Arrizabalaga 41); *Nahi leuke!*; *Nahi litzake!* (hartzaileak, igorleak esandakoaren nahia edo komenentzia adierazten du; Labaien 54); *Beharko!* (Azkue EY III 341 *Tener*; Labaien 79) *! Bai behar ere* (c, Azkue EY III 341 *Tener*). Gertatu zaion makurra merezia duela adierazteko, diotso igorleak solaskideari: *Haxe:* (*! besterik ez*) *merezi* (b-m.); *Merexi, merexi*, (Ipar.).

Edo igorleak berez ikusten duenari baietza: *Ikusten dut*; *Ikusia dago* (Labaian 47); *Hori ikusia zagok!* (*Hori ikusia zegok!*, M. Lekuona, *Nor alkate, Ikusten ahal duzu ba*, Larzabal *Herriko bozak* 123: hura honen gipuzkerazko itzulpena da); *Bakutsu!* (zahar-ki-tua?; «Se oye mucho en B en acepción de «caramba, qué bien!», Azkue EY III 347 *Ver*); *Hori dago ba!* (Zamarripa 63); *Neuri esango didazu (horixe)!* Proposamen bati gogotik baietza: *Atseginekin*; *Plazerekin*; *Bai pozik (ere)*. Zalantzarik ez dela adierazteko: *Duda(rik) gabe* (*! barik* *! ...*), *Dudarik ez*, *Zalantzarik* (*! ezbairik*) *gabe* (idatzikoa) edo *Ez da (hor) haratik ez hunatik!* (HU E 1218). Azalpen beharrik ez dela adierazteko: *Ez dago zetan esan, Hori zetan esan be(re) ez!*; *Ez dago esan beharrik* (Zamarripa 37); *Erran gabe doa (...-la)* (Ip.).

Beste onirizte formula batzuk: *Primeran!*; *Bejondaizula!* (*! Bejondaikela*, etab.) (< *bia-jon dagiala*; lehenago *ondo joan!* bezalakoa, egun beste zerbait adierazten du batik bat: igorleak hartzaileak esandako edo egindako zerbait gogo onez onesten duela, edo alde-rantziz, ironiaz; *Bejuandizula Klaudio*, Labaien 82; *Bejondaikela, anai!*, «Patxiko ta Martintxo» ap. Onaindia 31); *Bai ta nahi ere* («a mucha honra», Azkue EY III 300 *Honra*). Tokian tokikoak ere badira: *Ekilikúá* (b-berm; «baiezko erantzuna emateko esaten da», Perez Bilbao 96).

Beste muturrean, ezeste (ukatze) formulak (aditz performatiboa: «ukatu», «ezetsi»). Ugariak gazteleraz, ñabardura desberdinekin; batzuk enfati-koak dira, ironikoak beste batzuk: *Inola ere (ez)!*; *Ez, noski!*; *Ezetz!*; *Bai zera!* (ez dela sinesten adieraztekoa ere bada, Zamarripa 12-13; intonazioz bereizten dira); *Baita zera be(re)!* («su sentido será irónico», «su objeto será siempre negativo: negar lo que se pide o afirmar en la frase a que contesta», Zamarripa 12); *Esatea be!* («eso, ni pensar!», Zamarripa 33); *Ez daukat beste ardurarik!* (—*Ama, ekazu txakur txiker bat*. —*Bai, eztaukat beste ardurarik!*, Zama-

rippa 37); *Baita* (/ aditza...!, *Baita! Baita bota lerdea!*, Labaien 42-43); *Deus ez holakorik*; *Horixe baino ez genuen behar!*; *Ez genuen* (/ *leuke*) *bestarik behar!* (Ezleuke *bestarik bear*, no faltaba más, Bc Azkue EY III 289 *Falta*); *Horixe behar dugu* (*joagul...*, Arrizabalaga 71); *Ez ginuke beharragorik...*-*tzeko* (Larzabal 18); *Bajagok hobarik!* (b; ezestea edo ez sinestea; Azkue EY III 255), *Baduk hoberik* (Ipar.; HU, Barbier); *Horixe berori!* (b; ezestea edo ez sinestea adierazten du, ironiaz; baietztea ere, ironia gabe; b, Azkue ibid.); *Nork esan?* (igorleak, hartzaileak esandakoa ezeztatzen edo gaitzesten du eztabaidan); *Eta zuk zer dakizu?* (solaskideak eztabaida bizian direla); *Zer X eta zer X ondo* (/ *X oste* (*ango*)! / *p-X* / *otxo kuarto!* / ...), *Zer X eta zer m-lp-X-* (mespretxuz edo erdi haserre; *Ze bake ta ze oste!*, Arrizabalaga 37; *Zer arnas eta arnas ondo!*, Labaien 111; *Zer hitz ta zer pitz*, Labaien 147); *Ezta pentsatu ere!*; *Zer pentsetan dozu!* (b; intonazioa behehantuz; b-berm *Zer pentsaten dona?* Ortuzar 144-5); *Ondo pentsaten zauz!* (b); *Ondo zauz!* (b-berm; «Usado despectivamente» Ortuzar 141); *Amak esan zidak hiri esateko* (g «¡estás fresco!», Azkue EY III 292 *Fresco*); *Amak emango dik zopa legorra* (G-azp Azkue 315); *Ondo jaiok gaude* (K. Mitxelena ere erabilia, Kaltzakortak ohartarazten didanez); *Makala dauka* (/ *daukazu*) (b-m, Kaltzakorta); *Mesedez!* (tonu irrigarrikoa; hartzaileari barragarria iruditzen zaio igorleak sinetsarazi nahi diona); *Nahiago neuke atzie erre!* (b-m, Kaltzakorta); *Lehenago hil...*! (Arrizabalaga 30).

Beste batzuk, sinestetik ez ematen edo esana gaitzesten dutenak: *Aldeizu* (/ *aldeik*) *alde!* (hartzaileak ez dio sinesten igorleari); *Zoaz hortik!* (*Zuez ortik!* b-berm; «Expresión de desprecio» Ortuzar 145); *Zagoz ixilik!* (Zamarripa 72); *Kendu hadi ortik!* (b-berm «Para rechazar a alguno despectivamente» Ortuzar 139); *Koplak die orrek!* («¡Esas son excusas!» Ortuzar 139); *Hori amonari sartu egiok!* (g-errezil, «no lo creo» Azkue EY III 267); *Amari esaiok!* (b-l-derio; Véte al cuerno, Azkue EY III 270); *Tantiruri...*! (fr. *ta ta ta ta ta*, Lafitte 407. paragr., 6.º Formules de conversations); *Bakizu!* («No lo creo», B, Azkue EY III 334 *Saber*); *Emazu* (/ *emazue* / ...) *hortik!* (HU E 1225, 1312); *Emazu bakea!* (HU 401); *Urrun da* (/ *zabiltza!* / ...) (Ipar).

Balio ez duela adieraztekoak: *Ez da bale(koa)*; *Ez da bali* (Ipar.; Larzabal 123; *ez da bale*, Lekuona ibid.). Erantzuna ez dakiela: *Ez dakit ba zer esan* / *Ez dakit zer esan ba!* (solaskide hitzunak hartzaileari); *Idearik ere ez*; *Nik zer dakit ba?*; *Auskalo!*; *Nork daki?*; *Batek (ba)daki!*; *Nik eztaix!* (b-berm); *Nik zer dakit?*, *Nik al dakit?*, *Guk zer dakigu?* (aveu plus ou moins affecté d'ignorance, Lafitte 407. paragr., 6.º Formules de conversations); *Zoazi zu* (*konprenitzera* / *jakitera* / ...)! (Ipar.; HU 1219; J. Etxepare *Beribilez* EEE 162); *Jainkoa lagun* («Averigüelo Vargas», Azkue EY III 251)

Eskerrak emateko formulak (aditza: «eskerrak eman»): *Eskerrik asko*, *Anitz esker*, *Eskerrik hanix!* (z), *milesker*, etab.; *Jainkoak bedeinka zaitzala*; *Estimatuta dago*. Esker emateari ihardestekoak (hartzaileak eskerrak ematean edo desenkusatzean, igorleak erantzutekoak): *Ez horregatik*; *Ez da ezegaitik be* (b-m); *Ez da zeren* (n, bn).

Zori ona opa izatekoak. Zorion agurrak norbaiten urtebetetzean: *Zorionak!* (hartzaileari bere urtebetetzean, edo zerbaitegatik merezi duelakoan); *Zorionak* (*eta urte askotarako!*)! Idatzian erabilgarriagoak dirateke N. Etxanizen batzuk: *Egun zorionsua dezazula*, *Jangoikoak egun zorionsua eman dezaizula* (45. or.). Suertea opatzekoak: *Suerte on bat euki daizula!*; *Zorte* (/ *suerte*) *on(al)*; *Xantza on!* (Ipar.; Larzabal 70). Gabon eta urte berri egunetakoak: *Eguberri On!*; *Urte berri on* / *Urte On!* (Ipar.).

Jan-edanetakoak: hartzaileari, jaten nahiz edaten ari edo hastera doalarik, *On egin!*, *On dagizula!* (/ *dagizuela* / *dakikala* (hiri) / ...), *On egin janak* edo *On egin dagi-*

zula janak eta txarrik ez edanak (+ segida, San Martin-en errezua deritzona) (b-m, Kaltzakorta); *Apetitu on!* (Ipar.); *Gusto badezu*.⁴ Igorleak opa dionari hartzaileak erantzuten dio: *Eskerrik asko*. Topa egitean, igorleak hartzaileari: *Zure osagarriari!*; *Zure graziari* (z); *Zeure osasunagaz* (b, «fórmula de brindis) a tu salud». «Hay puntos donde el convidado acepta el convite diciendo *zure osasunerako* (a tu salud) y el anfitrión le contesta *ta zure onerako* (y para tu provecho). En el tratamiento riguroso de «usted», naturalmente, en vez de *zeure* se pone *berorren* y en el tratamiento de *i, eure*», Zamarripa 76); *Zure (I zuen) osasunera* (Labaien 71). Hauetariko asko gizabide edo erritu formulatan ere koka daitezke (ik. 2.5.).

Hildakoari buruzkoak: *Goian bego!* (hartzailearik ez dela ere esan daiteke); *Jainkoak duela bere lorian!* (ekiald.). Jantzi berridunari: *Osasunaz apurtu (I urratu, g., Kaltzakorta)*; *Deabruari begi bat atera* («Yantzi berri bat soinean dakarrenari esaten zaio au» AN-larr, Azkue EY III 278 *Diablo*).

Gaizki opa izatekoak ere franko dira; pare bat adibide zahar (zaharkitu?) aipatuko dugu huts-hutsik, madarikazioek, juramentuak-eta bezala azterketa berezia merezi baitute: *Itoko al haz eta Azkenak erango al dituk!* (Fr. Bartolome, ms 1807, 216).

Atxikimendu-formulak. Hitzunak solaskidearekiko atxikimendua adieraztekoak: *Hau zoritxarra!*; *Zer egingo diogu ba!* (*Zer egingo dautsok ba?* Kirikiño ap. Onaindia 26) / *Zer egingo zaio!* (*I jako*) (*suerte txarra!*) (Labaien 82); *Lastima da!*; *Hauxe da lastimal!*; *Pena da!* (Ipar).

Norbaiten heriotzan dolumina adieraztekoak: *Zeruan gerta dedila!* (erlijo konnotaziozkoa); *Atsekabeen laguntzen dotsut* (b-m, Kaltzakorta); *Nire doluminak* (? , berria?). Norbait hil dela entzutean askotan esaten da (formula?): *Amen (= hemen) ezta(go)... (+ datorrena hartu bier / ...)* (b-m).

Atxikimendu-ezeko formulak (edo ulertze eza, mespretxua, ezaxola): *Eta zer?*; (*Eta zuri zer (zaizu / zautzu?* (*Zer zautzu zuri, nik untzi hau hunkitzen badut ere*, Larzabal 94); (*Eta*) *Zuri (hiri / zuei / ...)* *zer axola (zaizu / zaik / -n, zaitzue (I ardurua deutsu / deu(sk), etab)?*; *Hor konpon!* (*Mari Anton / ditezela*) (*hor konpon ditezela*, Labaien 88); *Antola hor* (Ipar.); *Leher egin dezala (I dezatela / bezate / ... , etab...)* (HU E 1220, 1238, 1272; *Leher egiten abal dute...*, Larzabal 26); *Sofri (ezazue) hor* (*Sofri hor*, Larzabal 112-114, *Sofriazue hor*, 30).

2.2. Igorlea inplikatzan dutenak etorkizuneko gertaera batean; igorleak hitz ematen du etorkizuneari zerbait egingo diola norbaiti edo egingo duela norbaitentzat. Hitz emate- edo mehatxatze-formulak dira. Hitz ematekoak dira: *Hitzema(i)ten dizut*; *Zin dagit* (oso formala, adib. lehendakariak edo goi-mailako kargudunek erabilia, beren kargua ongi beteko dutela zin egitean); *Fundi!* (je le jure!, Lafitte 407. paragr. 6.º Formules de conversations); *Horra baietz!* (je jure que oui, Lafitte ibid.).

Mehatxatzeokoak: *Ixti geldi...* (b-berm *Ixti geldik!* *Ondiño...* Ortuzar 15, 139); *Etorriko da bueltie!* (b-m; b-berm *Otoroko da beltie!* «En tono amenazador» (b-berm) Ortuzar 142. Ugari dira Ortuzarren liburuan); *Hago (hago)! (Ago, ago; emaztiak jarriko au i*

⁴ N. Etxanizek dio: «Si gusta»: Ez esan «Gusto badezu», «Gogorik badezu» edo «Atsegin badezu» baizik» (45). Beraz esaten da. Buztandunak ere badakartza, adib.: «Esan: —Janak on egin. Erantzun: —Jarri gurekin / nerekin (bakarrik)» (45).

«Buen provecho». Laburdi aldean: «Egin bazkari» esan oi dute. Nai dunak: —Egin bazkari, aperi, gosari (on) edo «On egin dakizula. Erantzuna: —Eskerrik asko» (45).

laxter arkumia bezela, Alzaga 74). Mehatxua eta beldurra adieraztekoak: *Zezenak izango ditugu etxean* (/ *izango dira gure etxean*) (*zezenak izango ditugu etxean* Labaien 43, *Xexenak izango dira gaur gure etxean* Luzear ap. Onaindia 21); *Trumoiak eta tximistak izango dira* (+ *X-en* (*nonbaiten*), Goenkale, 2001-12-27). Hartzaileari norbaitez edo zerbaitez (arriskuren bat, etab.) ohartaraztekoak edo zerbait ez egiteko agintzekoak: *Kontuz (gero)!*; *Erne (ibili)!*; *Argi (ibili)!*; *Kuidado!* (HU E 1278), *Kuida gero!* (b-m, zerbait egin ez dezan ohartarazteko). Hona literatura zaharreko batzuk: *Fin gaixto egin behar degu!* (Axular; Labaien 119) *Gogoango dozu* (/ *dok* /...+ partiz. -a) (*Itxok, bada, goguango dok niri bazkarijá ukatuba*, J. A. Mogel 98).

Erronka jotzekoak: *Bahaiz, ta banauk* (Labaien 22) / *Hi bahaiz, ni banauk* (Labaien 56) / *Hi bahiz, ni ere ba* (Ipar.); *Ba al da?*; *Axut!*; *Txarrenak amor!* (maiz HUK).

2.3. Hartzailea inplikatzan dutenak etorkizuneko gertaera batean; hartzailea zerbait egitera bultzatzen dute. Exhortazio-formulak (aditzak: «pertsuaditu», «exhortatu»). Hartzaileari alde eragiteko: *Alde (hemendik)!* / (*hortikan!*); *Zoazte X-ra (plazara!)* (*Zoazte plazara! Alde!*, Labaien 147; *Kanpora!*; *Utikan!* (g, Azkue EY III 346), *Uti!*; *Kendu bistatik* (?); *Zoaz(te) atariko haizea hartzera!* Isilaraztekoak: *Ixo!*, *xo!*, *Isilik zagoz* (/ *hago!* /...)! / *Zagoz* (/ *Hago* /...) *isilik!*, *Isildu!*, *Isilik egongo zara?*, etab.; *Kopla gitxi!* (b-berm *Kopla gitxi* (*eixu!*)) ;*Habla poco!*, Ortuzar 139). Hartzaileari, zerbait egin dezan erregutzekoak: ...*mesedez!*; *otoi!*; *arren!*; *plazer baduzu* (Ipar.; *Esku hori ken untzi hortarik, plazer baduzu*, Larzabal 94).

Ahalak eginarazteko: *Berma hor!* (HU E 621); *Ia* (X, pertsona izen edo deitura etab.); *Animo!* Hartzailea lasaitzekoak: *Ez estutu!* (Arrizabalaga 87); *Egon trankil!*; *Trankil!* (Arrizabalaga 37); *Ez zaitzez!* (/ *hadi* /...) *larritu* (F. Bilbao 23, 28); *Zaude lasai!*; *Egon ardura barik!* (*Zagoz ardura бага*, Zamarripa 72); *Ez deusa ardura(rik)* / *Ez dio axol(ar)ik!*; *Ez du inporta!*; *Zaude deskantsuan* (Larzabal 28); *Tenpleu-tenpleu!* (b-germ, F. Bilbao 23); *Tira, tira!* (+ X), *tirok (ba)* (*Tire, tire, bakie*, Arrizabalaga 37).

Esandakoa berriz esan dezan eskatzeko: *Zer(esan dozu)?*; *Berriz esan (mesedez)*; *Badantzut, mantxut* (j'entends (veuillez répéter, s'il vous plaît, Lafitte 407. paragr. 6.º Formules de conversations). Gogoa berotzekoak (aditzak: «gogoa berotu», «bultzatu» «lasaitu»): *Hori, hori!*; *Hori dok-eta!*; *Emazu* (/ -k / -zue) *hor* (*Emazie hor, zerri gorriak... Jo gogotik!*, J. Etxepare *Buruxkak* 26); *Emon!* (b); *Bapo!* (Barriola 38); *Gora X!* eta *Behera X!*; *Biba X!* (/ *zu* /...) eta *Kuku X!*. Berriagoak edo maila formalagoak dirudite *Eutzi goiari* eta *Gora bihotzak*.

2.4. Baieztatzen edo egiaztatzen dutenak, hiztunak solaskidea informazio egiazko edo bederen bere sineste edo sentimenduen araberakoak jakitun ipini nahi duenean erabiliak (aditz performatiboa: «baieztatu»). Hemen kokatzen dira baieztapenaren zinezkotasuna indartzekoak: *Egia esan (lesateko)...*; *Eztago zertan esan* (/ *zer erran* Ipar.); *Esan beharrik ez dago...*; *Ezta zegaitik esan* (Kirikiño ap. Onaindia 24); *Erran gabe doa* (Ipar), lehen aipatuak.

Hemen koka daitezke zin eta hitz emate formulak ere: *Ez ala Jainkoa!*; *Hori egia ezpada, ez neuke nagoan lekutik ziririk egin behar* («Es una imprecación muy usual», Azkue EY III 303 *Imprecación*); *Jaungoikoaren aurrean* («Es fórmula de juramento (B, Ms Otx., Azkue 307 *Jurar*. «Los niños de hoy estiman como suficiente fórmula de juramento decir ja», *ibid.*); *Jaungoikorako* (En B-I decíamos *Jaungoikorako*; Markinan ere bai, Kaltzakortak diostanez); *Jaungoicua dagan leguez* (Fr. Bartolome *Icasiquizunac* I 108); *Bai, alafede!*, *Ez*

alafede!; *Ala Jainkoa!* (/ *ala Alajainkoa* / *Ala Jinkua*, etab.) «con sus atenuantes *ala Dzipo* (S), *ala Inko* (L), *ala Jainña* (G) *alaua* (S), Azkue EY III 307-308 *Jurar*).

Halaber emozio-formula zenbait, horietan hiztunak bere sentimenduak kontatzen baitzizkio hartzaileari (aditza: «gogo-egoera bat adierazi»). Sentimendu mota anitz adieraz ditzakete, gehienetan harridura edo ustekabea, edo bestela haserrea eta atsekabea. Ustekabea adieraztekoak anitz dira, gazteleraz bezala: *Gezurra dirudi...*; *Hauxe ere bada!* (K. Mitxelena «Pio Baroja», MEIG VIII 75); *Hara bestea!*; (Joanda), *Harrapazak* (*harrapaitzak*); *Nork erran behar luken!* (HU E 1216) edo *Nork esan legijon* (*astoari arre!*) (b-m; bi hauetan, eztabaidan igorleak solaskidearen koherentzia eza salatzen du); *Nik pentsauko neban ba!* (b, Arrizabalaga 42); *Hau da* (/ *dok*) *mark(e)a!* (Arrizabalaga 69) edo *Mark(e)a da gero hau!*; *Zer da* (*dok* /...) *hau?!* (Arrizabalaga 69); *Zer da botiga hau!* (Ipar.; «Zer nahaste da hau?»); nahigabea adierazten du; Larzabal 76); *Hori ere badugu?*; *Hauxe* (/ *hori(xe)* (*da* / *dok*)) *bai gauzie!* (b-m, *Hori bai gauzie*, Arrizabalaga 70); *Hauk gauza politak!* (Larzabal 112), *Bai gauza politak!*; *Hau da* (*Idok*) *ona!* (Arrizabalaga 71); *Hau dok hau izatekua!* (harridura eta poza adierazten du; *au dok au izatekua, osabia ill ta aberastu*, T. Etxebarria); *Hauxe da X!* (/ *mendea* / *komedia*) (*Hauxe da mendea!* HU E 813; *Hauxe da komedia!* id. E 831); *Baia ba!* (HU E 860); *Sekula holakorik!*, *Halakorik!*, *Eguno!* (b) edo *Egundaino!* (l); *Mutillak!* (harridura adierazten du); *Orain zer egin bear det* (/ *dot*) *nik?* (*Orain zer egin bear det?*, S. Arratibel ap. Onaindia 9; *Zer egin bear det nik orain...?* «Patxiko ta Martintxo» ap. Onaindia 29); *Ez esan!* edo *Ez da egia izango!*

Ustekabea eta ez sinestearen adierazleak: *Bai zera!* *Hori ere badegu?* (Irazusta 17). Mesfidantza eta ezetza adierazten du *Baduk hoberik!* lehen aipatuak (Ipar., Barbier 165; HU E 1174); *Nahi badu ba!* (*turlututu!* (litt.: s'il le veut, oui) indique ironiquement qu'on est résolu à en faire à sa tête, Lafitte 407. paragr. 6.^a Formules de conversations); *Bai gura badau* (/ *jok*) («ez da ardura, «zer dauko ba» edo oneetariko esakeren ordeztarritan erabilten dabe nire errian «bai gure badau». Eta ez dabe esaten lauz; beti indarraz, esangura andiz» Kirikiñño *Edo geuk ...*211), *ez dio axola, bizk. zer dauko ba?*); *Balio du!* (ironiaz, «ez du merezi»; HU E 1189); *Bo(n) maitea!* (Ipar.); *B(u)eno, bu(e)no!*; *Tira, tira!*; *Amen, otoi, Emazu hortik* (voulez-vous donc, allons donc, indiquent le scepticisme, Lafitte 407. paragr. 6.^o Formules de conversations).

Solaskidearen esanak uste eta nahi gabe hartuta, igorleak ezesten dituela adierazteko: *Ederki* (/ *ondo*) *eman ere!* (ironiaz; Labaien 30, 61); *Ederra kontua!* Nahigabea, atsekabea edo haserrea adieraztekoak: *Horixe baino ez genuen behar*; *Ederra egin diagu!* (Labaien 83). *Hau da X!* oinarri-egiturakoak: *Hauxe(n) da nahigabea!* (Labaien 88); *Ai, ene ba(da)*; *Hauxe da lana!* («Arros arteko arantzak» ap. Onaindia 37); *Hauxe da beharra!* (*Hauxe da biarra!*, Zubikarai 63); *Hori behar degu!* (Labaien 106); *Hau da biharlekua!* (b-m, arazoa, buruhaustea sortzen delarik); *Toki onean gaude!*

Beste batzuk, igorlea lasaitzen dela adierazten dutenak: *Eskerrak* (/ *la*)!; *Gaitz erdi* (Labaien 46); *Hori ondo!* («menos mal!» (G, Segura), Azkue EY III 310 *Mal*). Amore ematen duela: *Paso!* (perpaua bukaeran; HU E 264, 1275, 1277); *Tira* (*tira*)!; *Orizu* (/ *orizue* /...) (HU E 1285).

Emozio formuletan ugariak dira Jainkoaren izena ahotan hartzen dutenak (aldaera eufemistikodunak barne); ustekabea edo atsekabea ez ezik, mina, beldurra, kezka, urduritasuna... adierazteko dira: *Jaungoiko maitea!*; *Jainkoa lagun!*; *Jainkoarren!* (b); *Jaungoikoaren izenean!*; *Jainkoak nahi badu*, *Jainkoak nahi duelarik* (Lafitte 407. paragr. 6.^o Formules de conversations) edo *Jaungoikoak nahi badau* (b, Azkue EY III 312; Echeita

Josecho 35; *Jainkoak bere eskutik gaitzala* (Labaien 57); *Jainkoak lagun deizuela* (*! lagundu dezaizuela*) (Irazusta 29); *Jainkoak beira...* (*! gitzala ...-tik*) (HU E 1189, 1202, 1218); *Jainkoak benedikata ditzala* (*!...*) (HU E 1339); *Jainkoak maradika beza XI* (*Jinkuak maradika beza Gaztelondo Topetia*, Etxahun). Jesus, Kristo, santuak edo Amabirjina (Arantzazukoa, etab.) aipatzen dutenak, babes gisa: *Jesus!* (*—Zer!*) *Jesus ta oremus* erantzun ohi da; *Jesus mila bider!* (Labaien 66). Jainkoarena bezala deabruaren izena ere aipatzen dute formula askok, ustekabea, atsekabea, kezka, etab. adierazteko: *De(a)bruak deramala...!* (HU; *Diabrubac eruan naijala parcatuco neusquijon baño leenago*, Fr. Bartolome, ms 1807, 141); *Zoazte debruetarat!* (HU E 1082); *Brien bisaia* eta *Bria sar balakio* eufemistikoak dira. Edo sorginak: *Zer mila sorgin...!*

Emozio formula askok arruntkeriazko konnotazioak dituzte eta itsusgarriak nahiz iraingarriak dira: *Kaka hiretzat* (*K...k...hiretzat, apo kixkila*, HU E 1174); *Kakazarra!* (zerbait ona galdu delako nahigabea eta haserrea adierazten du; b-m, Arrizabalaga 90); *Tirrit!* (Ipar.); *Mekaguen* (*la leche / sos /...*); *Joan zaitetz popatik hartzen*, *Popatik hartu!* (Bizkai kostaldekoak; haserrea adierazten dute edo iraingarriak dira); *Amari eijok!* (berm «mutilen artean, edukaziño txarreko esaera» Perez Bilbao 63). *Madarikatua!*, *! Alua!*, *! Lupua!* (edo *Madarikatuori!*, *Aluori!*, etab.)! (b-m); *X ozpina*, *Ozpine!*, *Arraioa* (*! Arraioak ezpadituk /...*)!, etab.; *Karajo!* (*! karako*, etab.). «Lokuzio interjektibo»tzat ere har daitezke.

2.5. Gizalegezkoak, agurtzekoak eta adio esatekoak. Agurtzekoak (aditza: «agurtu»): *Kaix(i)o* (*lagun(a) / mutil / gizon...*) (lagunartekoa eta ez hizkuntza-maila gora eta formalekoa; «Saludo familiar; hola! También se usa *Kaixio aspaldikue*», Ortuzar 139); *Agur* (*zuri / zuei*); *Egun on!* (*! Egün hun, z*); *Arratsalde on!* (*! Arrasti on /...*) (*etxeakoak!*) (*Arratsalde on bioi, etxeako!*, Labaien 65). Erantzun ohi da: *Bai(ta) zuri ere*, *Bardin* (berriagoa?) edo solaskidearen agur bera errepikatuz. Jainkoa aipatzen dutenak badira: *Egun on digula Jainkoak* edo *Jainkoak dagizula egun on ta kan dagonari ere dagiola* (bn-s, Azkue EY III 273). Lotarakoan: *Ongi* (*! ondo*) *lo egin!*; *Gau on!* (+ gurasoa, senidea, izen propioa; *Gau on, ama!*, Barbier 176); *Jainkoak dautzuetela* (*! dautzuela*) / *...* *gau on!* (Barbier, «Sorginak» EEE 161); *Gabon pasau!* (b-m). Besteren atean jotzean: *Eup* (*etxeakoak!*); *Epa!*, *Aupa!*, *Eup!* (*Eup!* *etxeakoak!* *Bagaudela, e?*, Labaien 135); *Hela!* (Ipar.). Erantzuna; *Aurrera!*, *Aitzina!* (Ipar.).

Hizketa hastekoen artean aipatu ditugu batzuk (*Zer moduz?*, etab.); *Ondo esan beharko* (solaskidearen erantzuna *Zer moduz?* edo antzeko galderaren bati; zaharkitu xamarra da *Apaizak hobeto*); *Nola zaude* (*! Zelan zagoz / nula zira, zizte, zidé*, etab.); *Zelan bizi gara?*; *Zer berri?*; *Ongi zaude?* (*! Ondo zagoz? / Untsa zira?*) (solaskideari galdera, zerbait gertatu zaiolako, ardura edo kezka). Osasunaz galdetzekoak: *Zetan gara* (*! gaituk /-n / da X?*) (b-m; igorleak hartzaileari zer moduz dabilen, osasun aldetik batez ere, galdetzen dionean *Zetan biz?*, J. B. Etxeberri 183). *Pizkor kira?* («Fórmula de saludo en Irun y Oyarzun», Azkue EY III 334 *Salud*); *Osasunez al zerate?* (G-arama, ibid.). Erantzutekoak: *Ondo* edo *Ez hain ondo be* (b-m) edo *Hainbestean* («pasablemente, regular», OEH).

Beste agur batzuk: *Aspaldiko* aipatuaren (1.1) antzekoa da *Zenbat denpora ikusi bari!*; *Posten naz* (*zu*) *ikusteaz*; *Atsegin dut zure ikustea* (J. B. Etxeberri 137). Harrera egitekoak: *Ongi etorri!*, *Hunki jin!* (z). Doanari opa ohi zaio: *Ongi* (*! ondo*) *joan!*, *Ondo joan eta ondo etorri!* (b-m, Kaltzakorta); *Zoaz ondo!* («fórmula de despedida. «En el tra-

tamiento de zuek (...) el *zoaz* se cambia en *zoaze*. En el tratamiento de berori, en singular, en *beyoa*, y en el tratamiento de berori en plural, en *beyoaz*, Zamarripa 76).

Adio esateko batzuk aipatu ditugu: *Adio* (despedidakoa); *Agur* (agurtzekoa ere bada); *Gero arte / Bihar arte / Etzi* edo *Heldu den urte / Hurrengo* edo *Hurrena / Aurki / Sarri / Laster / Ikusi / Bertze aldi bat ... arte (/ artio)*. Hilari azken agurra: *Agur X* (izena), *egun haundirarte (Izerurarte/ ...)* (erlijo konnotaziozkoa). Hizketa bukatzean ondo izatea opatzekoak: *Ondo izan; Ongi ibili!; Ondo ibili eta gitxi gastau* (irrigarria); *Ondo bizil; Goraintzi(ak) X-i; Eskumuinak (X-i)!* (igorleak hartzaileari berari ematen dizkiolarik edo beste norbaiti emateko agintzen); *Esan-eginak parkatu*. «Fórmula que emplean las ancianas al despedirse de una tertulia (B-I-ond-tx, Dic.). Es costumbre que los de casa, por cierta especie de modestia, respondan: *Ate-ondoan sakatu*, empujad junto a la puerta (B-I-tx, Dic.). En R-uzt dicen o decían: *erranak erranik, parka; eginak eginik parka*; y en BN-s, *erranak erran, barka; inak in, barka*», Azkue 276 *Despedida*). Gi-zabidezko formulak edo agurtzekoak eta formula adierazkorrak elkarrekin nahas daitezke.

Gero, bestalde, hemen aipatu guziez landa, badira bestelako formulak ere, aditz performatzailegabeak, paremien antzekoak (*Hitza hitz, Esana esan, Agindua zor, ...*).

Irakurle saiatua agurtuz, ohiturazko esaeraz bururatuko dut mintzaldi luzetxo hau: *Ondo esanak gogoan hartu, gaizki esanak barkatu*.

Bibliografia

- Bidador, J. M., 1994, «Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako», *Egan* -2, 65-144.
 Corpus Pastor, G., 1977, *Manual de fraseología española*, Gredos.
 —, 2001, «Corrientes actuales de la investigación fraseológica en Europa», *Euskera* 1, 22-49.
 Kaltzakorta, X., 1989, «Herri ipuinen hasiera eta amaierako formulak», in *Tradiziozko ipuingintza*, Mikel Zarate Iker Mintegia, Labayru.
 —, 2001, «Euskal fraseologia: historia, oinarriak», *Euskera* 1, 73-87.
 Villasante, L., 1988, *Euskararen auziaz*, Arantzazu. XI kapitulua, «Esaeren mundua», 186-196.

Bilketa lanerako

- Alzaga, T., 1990, «Burruntziya», *Jostirudiak-Irritza*, EEE, Donostia.
 Arrizabalaga, J. J., 1978, «Markiña», *Markiña-zarra kontu kontari*.
 Azkue, R. M., 1969, *Euskalerrriaren Yakintza (Literatura popular del País vasco)*, I, «Oitura ta sinakeriak. Costumbres y supersticiones»; III «Esakerak. Modismos». Espasa Calpe, Madrid.
 Barbier, J., 1987, «Sorginak», *Supazter xokoan*, EEE, Donostia: 158-183.
 Barriola, A., 1987, «Zulo madarikatuak!», *Dramak*, EEE, Donostia.
 Berako Euskara Batzordea, *Berako erranera zaharrak*, ZIA, taldea.
 Bilbao, F., 1973, *Ipuin barreka*, Arantzazu, 2. argit.
 Etzaniz, N., 1950, *Kartak (idazkiak) nola idatzi euskeraz?* Itxaropena Argit., Zarautz.
 Etxebarría, T., 1986, *Flexiones verbales y lexicon del euskera dialectal de Eibar*, Euskaltzaindia.
 Etxeberri, J. B., d.g., *Azken buruxkak*, Impr. des Cordelier, Baiona.
 Etxepare, J., 1987, *Beribilez*, EEE, Donostia.
 —, 1992, *Buruxkak*, EEE, Donostia.
 Hiriart-Urruti, J., *Eskualduna (1891-1915)*.
 Intza, D., 1974, *Naparroa-ko euskal-esaera zarrak*, Dip. Foral de Navarra-Príncipe de Viana, Iruña.
 Irazusta, J. A., 1946, *Joñixio*, Ekin, Buenos Aires.

- Kirikiño, 1966, *Abarrak*, Onaindia-Arteaga-ren ediz.
 —, 1984, *Edo geuk edo inok ez euskerearen alde*, Labayru Ikastegia, Bilbo.
 —, 1991, *Bigarrenko Abarrak*, EEE, Donostia.
 Labaien, A. M., 1977, «Jokua ez da errenta», *Teatro Osoa Euskeraz* II, La Gran Enciclopedia vasca, Bilbo.
 Lafitte, P., 1978, *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin Littéraire)*, Elkar, Baiona-Donostia.
 Larzabal, P., 1962, *Herriko bozak edo Nor Alkate*. Lapurdiko ta Gipuzkoako euskeraz (Gipuzkoakoa M. Lekuona apaiz jaunak moldatua), Auspoa.
 Madariaga, B. (Fr. Bartolome), 1816, *Jaungoicoaren amar aguinduetaco lelengo bosteen Icasiquizunac*, Iruñea; ms 1807.
 Moco-roa, J. M., 1990, «Ortik eta Emendik». *Repertorio de locuciones del habla popular vasca, oral y escrita, en sus diversas variedades*, 2 lib., Labayru-Eusko Jaurlaritza-Etor.
 Mogel, J. A., 1995, *Ipuinak*, Labayru, Bilbao.
 Onaindia, S., 1985, *25 antzerki labur*, Euskerazaintzaren argitalpena.
 Ortuzar, R., 1925, *Oroigarriak. Ortuzar'tar R. abadeak Bermeo'ko arrantzaleen bizikeraz eratutako antzerkiak*. Gaubeka, Bermeo.
 Perez Bilbao, A., 1991, *Bermeoko herri hizkera*, 2. ediz.
 Zabala, P., 2000, *Naturaren mintzoa. Egunez egun, sasoiaren gurpilean*, Alberdania.
 Zamarripa, P., 1918, *Manual del vascófilo. Libro de modismos, onomatopeyas, elipsis, uso distinto de la s y la z y otras cosas que conviene saber para hablar y escribir bien en vascuence vizcaíno*, Bilbao. Wilsen Editorial, Bilbao 1987.
 Zubikarai, A., 1985, *Peru et Mari, gureak*.

Laburdurak

b: bizkaieraz (b-berm: Bermeokoa; b-m: Markinakoa; b-gerñ: Gernikakoa; b-l: Lekeitiokoa);
 bn: baxenabarreraz; g: gipuzkeraz; l: lapurteraz; n: nafarrera (garaiko) mintzairaz; z: zubereraz. B, BN, G, L, S: euskalkien hitz-hasieren laburdurok, Azkuek erabiliak, honen aipamenetan errespetatu ditugu. Orobat c: común. E: *Eskualduna* (1887-1944) astekaria. HU: Hiriart-Urruti (1859-1915).